

Nga Naziya MAMMADOVA

*Manastiri Gandzasar në fshatin Vangli të rajonit
Kalbajar të Azerbajxhanit*

FALTORET E ALBANISË Kaukaziane në Karabak

Një nga strukturat e mbijetuara të Kalasë së Urekut

Falsifikimi i historisë për hir të interesave politike është i përhapur në historiografinë armene. Përpjekjet që synojnë politizimin dhe shtrembërimin e historisë përfshijnë keqinterpretimin fetar të monumenteve arkitekturore të Albanisë Kaukaziane.

Studiuesit armenë kanë kërkuar gjatë dekadave të provojnë **teorinë joshkencore që sugjeron se arkitektura unike e Albanisë Kaukaziane ishte rezultat i veprimtarisë së arkitektëve armenë. Kjo është një pjesë integrale e një fushate të gjerë dhe afatgjatë që synon «armenizimin» e trashëgimisë historike dhe kulturore në territorin e gjerë të Kaukazit Jugor**, duke përfshirë tokën azerbajxhanase të pushtuar më parë.

Falsifikimi i monumenteve arkitekturore të krishtera të Albanisë Kaukaziane është kryer duke ndjekur të ashtuquajturat “restaurime”, falsifikimin e mbishkrimeve të ndryshme, zëvendësimin e simboleve, vendosjen e shenjave të veçanta të shenjta identifikuese dhe kryqeve “khachkar” në monumente etj.

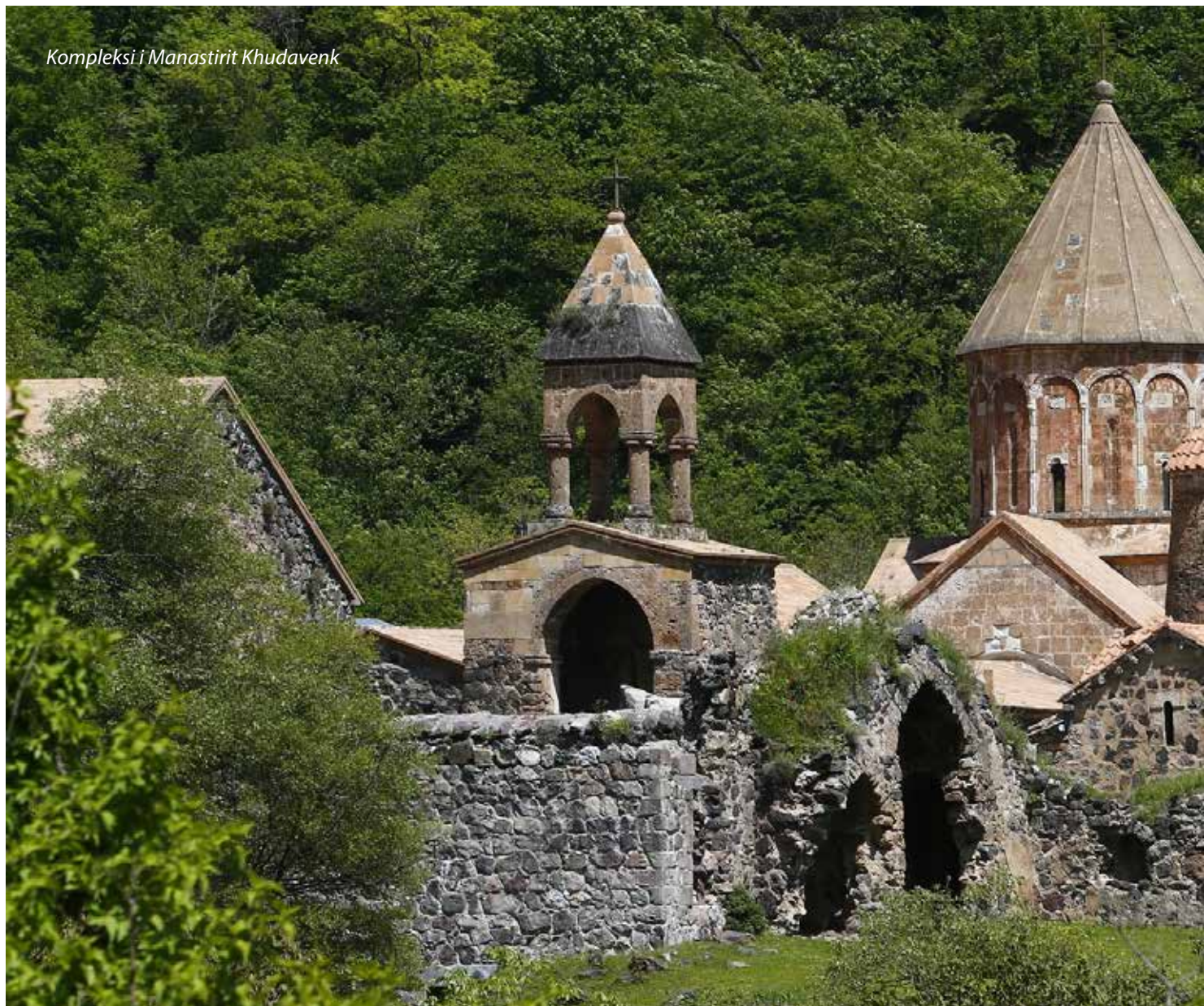
Vlen të përmendet se çdo përpjekje **për të falsifikuar monumentet e kulturës materiale në një territor të pushtuar, është plotësisht në kundërshtim me parimet e së drejtës ndërkombëtare**, duke përfshirë Konventën e Hagës të vitit 1954 për Mbrojtjen

e Pasurive Kulturore në Rast Konflikti të Armatosur, Konventën e UNESCO-s të vitit 1970 mbi Mjetet e Ndalimit dhe Parandalimit të Importit, Eksportit dhe Kalimit të Paligjshëm të Pronësisë së Pasurisë Kulturore, etj.

Albania Kaukaziane, e cila pushtoi një pjesë të konsiderueshme të territorit të Azerbajxhanit të sotëm dhe një pjesë të territorit armen, ka ekzistuar nga shekulli IV para Krishtit deri në shekullin e VIII të e.s. **Ky shtet u shqua për një zhvillim të nivelit të lartë të kulturës materiale dhe shpirtërore**, duke përfshirë ndërtimin, arkitekturën dhe veprat artizanale. Ai gjithashtu luajti një rol udhëheqës në përhapjen e krishterimit në rajonin e Kaukazit.

Historia e krishterimit në Azerbajxhan daton në shekullin II. **Shën Elizeu, një dishepull i apostullit sirian Fadei, konsiderohet të jetë predikuesi i parë i krishterë në rajon. Urnayr, një mbret i Albanisë, e shpalli krishterimin si fe shtetërore në fillim të shekullit të 4-të. Takimi historik i Aguenit**, i thirrur në shekullin e 5-të nga mbreti i Albanisë Vachagan III, ishte i rëndësishëm në marrjen e këtij vendimi. **Kanonet e Aguenit**, të përbërë nga 21 klauzola, kanë mbetur deri më sot. Është një monument historik i shkruar që përmban të dhëna të vlefshme për çështjet që kanë të bëjnë me krishterimin, strukturën klerikale, si

Kompleksi i Manastirit Khudavenk

dhe sistemin shoqëror të Albanisë Kaukaziane, marrëdhëniet ndërmjet klasave dhe sistemin juridik të vendit. Në veçanti, kanonet e Aguenit pasqyrojnë procesin e shpalljes së pavarësisë së klerit dhe kishës dhe forcimin gradual të tij.

Sipas kanoneve të Aguenit, hierarkia e kishës së Albanisë drejtohej nga kryepeshkopi ose Katholikosi. Ndryshe nga katolikosët armenë, **ato të Albanisë shuguroheshin nga peshkopët albanë. Katholikosi zgjidhej në një mbledhje këshilli** ku merrnin pjesë mbreti, princat dhe fisnikët, si dhe përfaqësuesit e çdo dioqeze. Si rregull, në këtë detyrë zgjidhej një përfaqësues i lartë me ndikim i klerit.

Normat e përgjithshme të krishtera dhe rregullat e

veçanta shërbyen si burime të së drejtës kanonike për kishën e Albanisë. Normat e këshillave ekumenikë, edifikimi i apostujve dhe klerikëve të lartë u konsideruan të detyrueshme dhe të përbashkëta për të gjitha komunitetet e krishtera. Këto parime, të cilat ishin kryesisht të natyrës dogmatike dhe organizative, përcaktuan kompetencën e klerit dhe përgjegjësitë e besimtarëve.

Nga shekulli IV, kisha e Albanisë u bë **autoqefale**, d.m.th. kishte institucionin e saj monastik, rendin e adhurimit dhe parimet dogmatike. Krijimi i autoqefalisë ishte përcaktuar nga pavarësia politike e shtetit të Albanisë dhe kërkesa e autoriteteve, klerikëve dhe popullit për pavarësi politike dhe kanonike.

Ekzistenca dhe veprimtaria e tempujve dhe man-

astireve të krishtera në Albaninë Kaukaziane dëshmo-
het nga burime të shkruara që datojnë në mesjetën
e hershme, në veçanti, veprat e historianëve albanë
Moses Kalankatuksky dhe Kirakos Gandzaksky.
Këto burime përmbajnë informacione për kishat dhe
manastiret e ndërtuara nga mbretër dhe princër albanë
në periudha të ndryshme të historisë. Ndërtimi i kishave
dhe manastireve mbi themelet e faltoreve të lashta
ishte një praktikë e zakonshme në Albaninë Kaukaziane.
Vlen të përmendet se ndërtimi i tempujve të krishterë
filloi pas miratimit të krishterimit si fe shtetërore, pra nga
shekujt IV-V.

Ndërtimi i një kishe rregullohet me kanone të cak-
tuara. Përbërja e ndërtesës është zhvilluar nga perën-

dimi drejt lindjes, duke u drejtuar drejt altarit nga hyrja.
Dhoma e parë në ndërtesë është holli. Më pas, vizitorët
hyjnë në ambientet kryesore, pra në korridor nga ku
mund të kalohet **në dhomën kryesore të kishës, e
cila ka një altar me një fron. Pjesa kryesore e shër-
bimit hyjnor mbahet në këtë dhomë.**

Dhoma e altarit, e vendosur në lindje të naosit, mbu-
lohet nga një ikonostas dhe nga jashtë është ngjitur me
absidat, pra me zgjatime gjysmërrethore. Ka daulle ose
kulla në formë të rrumbullakët me dritare mbi pjesën
qendrore të faltores për të siguruar ndriçimin. Daullet
përfundojnë në një kube konike ose gjysmësferike.
Si veranda ashtu edhe shkallaret mund të përdoren si
hyrje. Sallat e ngrënies zakonisht janë ngjitur me objek-

tin kryesor. Rregullimi i faltores mund të përfshijë kambanoret dhe dhomat. Fillimisht, faltoret përbëheshin nga një naos i gjatë dhe një absidë, e cila ishte një dhomë gjysmërrethore altari që përfundonte në krye me një konk, një guaskë me një imazh mozaiku brenda.

Gjatë gjithë shekujve V-VIII, arkitektura e Lindjes së Krishterë iu nënshtrua **fazave të shfaqjes dhe zhvillimit të bazilikës së harkuar dhe tempujve me kupolë kryq**, ku kupola u montua në një daulle të mbështetur nga kolona. Bazilikat, të cilat kishin formë drejtkëndore, ndaheshin në disa dhoma me rreshta kolonash gjatësore.

Së bashku me tempujt, ndërtimi i manastireve dhe objekteve ngjitur mori një shkallë të gjerë. Rreth manastireve u ngritën një mori institucionesh kulturore dhe arsimore. Komplexet e manastireve u ndërtuan në një mënyrë që lidhej natyrshëm me peizazhin përreth, duke u bërë pjesë e pandashme e tij. **Një tempull shërbeu në mënyrë konvencionale si struktura qendrore e kompleksit të manastirit.** Madhësia e tij mbizotëronte mbi pjesën tjetër të strukturave. Në varësi të terrenit lokal, u ngritën struktura ndihmëse, si trapeza, skriptoriume (dhoma për ruajtjen e librave dhe aktiviteteve të lidhura me regjistrimin), kambanore, objekte banimi dhe ndihmëse. Si rregull, kompleksi i manastirit ishte i rrethuar nga një mur i fortë guri, duke u kthyer në një kështjellë të vogël.

Bazilikat dhe ndërtesat fetare me kupola kryq, të cilat u shfaqën me adoptimin e krishterimit në Albaninë Kaukaziane, u bënë shumë të avancuara me kalimin e kohës për sa i përket planifikimit dhe zgjidhjeve të projektimit.

Në fakt, kishat albane e kanë origjinën nga **strukturat e hershme të bazilikës që datojnë në shekujt V-IX, të cilat ekzistojnë kryesisht në Karabak dhe në Azerbajxhanin veriperëndimor.** Periudha që filloi në shekujt V-VI, pa ndryshime në planimetrinë dhe strukturën vëllimore-hapësinore të ndërtesave të kishës në Albaninë Kaukaziane, së bashku me një rritje të numrit të strukturave me kupolë të tipit bazilika të pajisura me absida të thella altari në formë patkoi. Këto të fundit më pas u shndërruan në absida gjysmërrethore, ndërsa gjatësia e tyre u shkurtua. Tendenca drejt përhapjes së faltoreve drejtkëndore çoi në krijimin e bazilikave shumë-naose. Struktura e planifikimit hapësinor me kube të kryqëzuara të ndërtesave ishte e përhapur në Azerbajxhan dhe Gjeorgjinë fqinje, por zgjidhjet e aplikuar në shumë vende ndryshonin.

Planifikimi arkitektonik dhe teknikat e ndërtimit të aplikuar për ndërtimin e monumenteve në Albaninë Kaukaziane janë dukshëm të ndryshme nga ato të përdorura në monumentet arkitekturore të Armenisë. Arkitektura fetare mesjetare armene nuk mund të zhvillohej veçmas nga zanati arkitektonik i vendeve fqinje,

duke përfshirë Sirinë, Bizantin, Gjeorgjinë dhe Albaninë Kaukaziane. Lidhjet me arkitekturën monumentale të Sirisë dhe Bizantit janë mjaft të dukshme në arkitekturën e tempullit armen. Nuk është rastësi që **studiuesit evropianoperëndimorë e interpretojnë arkitekturën armene si një degë të arkitekturës bizantine**. Për më tepër, disa studiues të shquar e konsiderojnë atë si asgjë më shumë se një imitim të arkitekturës bizantine. Nga ana tjetër, dizajni me bazilika me katër dhe gjashtë kolona tre-naose, i cili është i natyrshëm për tempujt albanë, haset rrallë në monumentet arkitekturore armene.

Objektet më të mira të tempullit të krishterë të Karabakut janë shembuj të shkëlqyer të ndërtimit të kishës albane.

1. Manastiri i Gandzasarit. Në vitin 1240, Hasan Xhalal, sundimtari i principatës Khachen në Karabak, ndërtoi tempullin Gandzasar në zonën e rajonit të sotëm Kalbajar të Azerbajxhanit. Një mbishkrim i bërë mbi këtë monument në emër të princit, e cilëson atë si *“katedralja e fronit të Albanisë”* e ndërtuar për popullin alban. Që atëherë, manastiri **u bë vendbanimi i Katholikosëve Albanë, i cili gjithashtu filloi të quhej «Katholikos i Gandzasarit»**.

Në këtë manastir, në vitin 1261 u varrosën si vetë Hasan Xhelali, ashtu edhe më vonë pasardhësit e tij.

Nga pikëpamja e stilit arkitektonik, kompleksi i Gandzasarit është një kompozim kryq-kupole me një absidë gjysmërrethore që i bashkohet hapësirës nën kupolë nga lindja. Dhomat këndore të ndërtesës dykatëshe kanë

formë të zgjatur. Harqet me majë të zonës nën kupolë u zbukuruan me një hark të thjeshtë në majë. Simbolet e adhurimit fetar dhe përbërësit dekorativë të çatave me majë në fasadën veriore, jugore dhe perëndimore të katedrales janë veçanërisht të shquara. Skulpturat u vendosën në një daulle 16-faqëshe me shkronja të mëdha. Gardianët mbanin modele faltorësh mbi kokat e tyre pranë dritares në anën perëndimore. Ngjitja drejt qielit u shfaq mbi dritaren perëndimore dhe mbi dritaren jugore ishte një figurë e Virgjëreshës Mari me foshnjën e saj; kishte edhe dy figura femrash në anët e dritares me një zog që rri pezull mbi to. Për më tepër, mbi dritaren lindore kishte dy koka demash, një ornament mbi dritaren veriore, si dhe dy zogj me krahë të shtrirë pranë tij.

Gdhendjet në parvazet, kornizat e dritareve, në kamaren e murit lindor, si dhe në kryqe e porta të mëdha, janë punuar tërësisht dhe artistikisht gjithashtu. Faltorja është e ndarë brenda në tetë palë gjysmëkolonash që kryqëzohen në harqe të varura. Vlen të përmendet edhe plotësia e kompozimit dhe përsosja e formave arkitekturore të këtij monumenti të shquar. Elementët e shumtë dyofizit tregojnë se kompleksi i Gandzasarit i referohet veçanërisht kishës albane dhe jo asaj armene.

2. Manastiri Amaras u ndërtua gjatë sundimit të mbretit alban **Vachagan III** në territorin e rajonit të sotëm Khojavand të Azerbajxhanit. Objekti përbëhet nga një kishë ose bazilikë, seksioni nëntokësor, objekte banimi dhe familjare. Ndërtesa e kishës ka një dizajn drejtkëndor, ndërsa hapësira e brendshme është e

Manastiri Aghoghlan në rajonin Lachin të Azerbajxhanit

ndarë në tre naose dhe përfundon në një absidë altari të ngritur mbi dyshemenë e sallës dhe të kurorëzuar me një gjysmë kube. Fasadat e faltores janë të veshura me blloqe guri të punuar mirë, të prodhuara me prerje të pastër. Mbi çati ngrihet një kambanore e vogël me gjashtë kolona me një majë piramidale. Porta ndodhet në murin perëndimor.

3. Katedralja Aghoglan. Katedralja me tre naose e manastirit Aghoglan që ndodhet në rajonin e Laçinit është ndërtuar në shekullin VI. Ndërtesa monumentale e bazilikës, e bërë nga bazalt gri vendas, përshtatet natyrshëm me peizazhin përreth. Naosi i mesëm, i mbuluar me kupolë me majë, përfundon në një absidë të thellë, ndërsa naoset anësore, të mbuluara me kupolë në trajtë cilindri, përfundojnë në dy kapela të ndërtuara. Absida mbulohet nga një gjysmë kube.

Pjesa e brendshme e katedrales ishte zbukuruar me piktura afreske. Gdhendjet dekorative të gurit të përdorura në nivelet e sipërme të objektit ndriço-heshin mirë nga dritaret e neosit më të lartë që ndodhej në mes. Sa i përket pamjes së jashtme, faltorja është një bazilikë konvencionale me një neos të mesëm më të lartë, si edhe me fasada të dizajnuara qartë dhe thjesht.

Vlen të përmendet një nga veçoritë e dallueshme në planifikimin e projektimit. **Përpara hyrjeve kryesore u vendosën kolona të fuqishme, gjë që ndodh edhe në lidhje me tempullin e Lekit dhe bazilikën e Kumës. Ky tipar pagan është ruajtur në një numër faltorësh të krishtera të vendosura në territorin e Azerbajxhanit. Megjithatë, ai nuk haset në arkitekturën e krishterë të Armenisë dhe Gjeorgjisë,**

gjë që dëshmon se monumenti i atribuohet arkitekturës së Albanisë Kaukaziane.

4. Khudavang. Manastiri Khashavank ose Khudavang, një monument i lashtë arkitekturor i Albanisë Kaukaziane në rajonin Kalbajar të Azerbajxhanit, u shfaq në rajon në periudhën e hershme të krishterimit dhe **ndryshon ndjeshëm nga pjesët e arkitekturës fetare të vendeve fqinje.** Objekti përfshin një kishë katedrale, e projektuar në mënyrë asimetrike si nga pikëpamja hapësinore ashtu edhe nga pikëpamja planifikuese. Kulla e kambanës u ndërtua në mënyrë unike mbi një stilobati të lartë, me një kalim të harkuar gjysmë rrethor të krijuar poshtë.

Patriarkana albane në Karabak ka ekzistuar në mënyrë të pavarur deri në fillim të shekullit të XIX dhe nuk ka pasur asnjë lidhje me Eçmjaxhinin. Në shekujt

Kisha e Albanisë pranë vendbanimit Aghdara të rajonit Tartar të Azerbajxhanit

VI-XIII, kisha albane ishte e vendosur në Barda (Partav) dhe para kësaj ndodhej në Kabala (aktualisht Gabala), kryeqyteti i Albanisë Kaukaziane.

Katholikati Alban ka qenë i vendosur në katedralen e Gandzasarit nga shekulli i XIII deri në vitin 1836. **Për më tepër, perandori rus Nikolla I nxori një dekret në vitin 1836 me titull «Rregulloret për trajtimin e punëve të Kishës Gregoriane Armene në Rusi», i cili përfshinte klauzola për prishjen e Kishës Albane dhe transferimin e të gjithë pasurisë, arkivave, bibliotekave dhe dioqezave të saj Kishës Armene.** Në vend të Katholikatis Alban të shkatërruar u krijuan dy dioqeza me qendër në Shusha dhe Shamakhi dhe iu dorëzuan juridiksionit të Eçmjaxhinit.

Një dekret i mëparshëm perandorak i nxjerrë në 1815 shfuqizoi pozicionin e Katholikosit Alban . **Shkatërrimi i kishës autoqefale Albane i dha një shtysë “deet-nizimit” të Albanëve. Në mënyrë të konsiderueshme u intensifikua nga kisha armene edhe procesi i ndjekjes së shkatërrimit ose falsifikimit dhe përvetësimit të trashëgimisë historike dhe kulturore Albane.** Nga tani e tutje, Kisha Apostolike Armene veproi si një aleate politike e Perandorisë Ruse, e cila përdori «çështjen armene» për të shpallur interesat e saj gjeopolitike në rajon.

Shfuqizimi i Katholikatis Alban në Karabak u bë një ngjarje madhore në historinë e Kaukazit Jugor. Si rezultat i masës së miratuar nga autoritetet ruse, një shtresë e konsiderueshme e kulturës materiale dhe shpirtërore jo vetëm e Azerbajxhanit, por edhe të gjithë rajonit, u fshi në të vërtetë nga ekzistenca. 🌸

Referencat

1. Мамедова Ф. «История албан» Моисея Каланка-туйского как источник по общественному строю раннесредневековой Кавказской Албании. Баку, «Элм», 1977
2. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку, Азгосиздат, 1986
3. Алиев И, Мамедзаде К. Албанские памятники Карабаха. Баку, Азгосиздат, 1997
4. Гусейнов Р. К истории армянизации и упразднения Албанской церкви Гандзасара // IRS – Наследие, № 2, 2017
5. Есаи Хасан Джалал. Краткая история Албании 1702-1722 гг. Баку, «Элм», 1989